

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ
В ЇХ ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ**

*Збірник наукових праць, присвячених пам'яті
професора С.П.Самійленка*

Частина II

Запоріжжя ЗДУ 1996

які не були б зв'язані з історією народу, але в одних випадках цей зв'язок безпосередній, прямий і наочний, в інших – надзвичайно складний і опосередкований усією спільною практикою народу в його історії”.

Отже, у мові родильного обряду внаслідок поєднання синтагм "держати" – "дитина" – "хрест" утворюється в духовній культурі українського народу семантика найвищого наповнення виразу, що є, власне, причиною семантичної і граматичної сталості й тривалого функціонування словосполучення "держати /дитину/ до хреста" в сучасній українській мові.

М.Вербовий
/м.Кривий Ріг/

УКРАЇНСЬКЕ НАРОДНЕ ПРОКЛЯТТЯ ЯК МОВЛЕННЕВИЙ ЖАНР

I. В україністиці проблема мовленнєвих жанрів досі, здається, привертала до себе мало уваги, результатом чого є те, що, наприклад, літературознавці виділяють з-поміж інших жанрів містичної літератури і жанр прокляття /І.Качуровський/, а в той же час лінгвістичної характеристики такого жанру /як, до речі, й самої класифікації мовленнєвих жанрів/ – немає. Хоча вже давно відомо: первинні /прості/ жанри історично передують вторинним /складним/, які власне й оформилися на ґрунті перших. "Ми спілкуємося тільки за допомогою певних мовленнєвих жанрів, тобто всі наші висловлювання мають певні й відносно стійкі типові форми побудови цілого. Ми володіємо багатим репертуаром усних /і писемних/ мовленнєвих жанрів. Практично ми впевнено й уміло використовуємо їх, але теоретично ми можемо й узагалі не знати про їх існування" /М.Бахтін/. Слушність наведеної думки очевидна: прокляття мають якість поширення в повсякденному мовленні, причому мовці не лише відтворюють, а й легко конструюють нові висловлювання, актуальні саме для конкретної ситуації. Нова одиниця розгляданого типу сприймається учасниками діалогу /прокляття передбачає не вербальну, а відповідь дією, чи точніше, припинення дії, яка заслуговує осуду/ як прокляття, тому напевне мають бути загальні принципи побудови конструкцій на зразок хай вони ска-
з'ац':а^ж.

* Матеріал, вилучений із пам'яток української мови, подається за сучасними правописними нормами, власні записи – у спрощеній фонетичній транскрипції.

2. Прокляття, як і вітання, "пов'язані з вірою в те, що згадувані в них лихі сили покарають того, кому вони адресуються" /О.Потебня/, причому сила покарання у кожній конструкції, звичайно ж, неоднакова. За характером елемента "лихі сили" прокляття, думаємо, можна згрупувати так:

а/ вирази, що насилають різні хвороби чи каліцтва, напр.: Щоб тебе завина ухопила! Нехай на тебе каз найде! Щоб тоб'ї оч'ї пови^елази^ели! Хай йому зац'іпит' та под.;

б/ прокляття, що накликають лихо, нещастя, лиху долю, напр.: Щоб ти в Бога ласки не мав! Щоб ти щастя не мав! Нехай вам прасунок! Хай йому к'ілограм йоду тощо;

в/ прокляття, які насилають смерть, напр.: А щобись не дожив до вечора! Щоб тебе лунь ухопила! Хай в'ін загри^ебец':а! Щоб ти луснув та інші. Сюди ж примикають висловлювання типу їди до чорта /ката, біса й под./, особливістю яких є те, що "лихо" не накликається на того, хто заслуговує покарання, а сам винуватець безпосередньо відсилається до "лиха" /чорт тут виступає евфемізмом смерті/

або, навпаки, – довгий вік, напр.: Аби ти жив сто роки, аби си облудив на оба боки! А щоб тобі копа літ! Бодай ти жив, поки каміння в ріці! "занадто довгий вік, особливо при лихим здоров'ю, – се велике нещастя" /І.Франко/. Коли компонент "лихо" у таких конструкціях видавався мовцеві недостатнім для покарання певного вчинку, то підсилення здійснювалося переважно шляхом уведення до виразу числівників із магічним забарвленням три, сім, тринадцять, сто/сто крот, напр.: Нехай йому стонадцять лих! Бодай йому три рази по сім біда була! Сто бісів твоїй матері! Цікаво, що іменник крот "раз" /колись широко вживаний/ нині зберігається "тільки у лайливих висловах". Принагідно зазначимо, що коло розглянутих елементів виказує, чим найбільше дорожили у народі – здоров'ям та життям.

3.3.1. Із погляду будови форми відзначимо, що українське прокляття починається, як правило, частками а, аби, бодай, нехай, хай, щоб /чи відповідні фонетичні варіанти/, напр.: А в голові би ти заскіпало! Аби тебе фрац побив! Бодай тобі лихая година! Нехай йому халепа! Хай ти поцезни^{еш}! Щоб ти пропав!

або дієслівною формою наказового /умовного способу, напр.: Буд' воно ни^еладне! Будь воно турецьке! Гойкало би з тебе диво! Ломив би ти гостець кости!

або, нарешті, іменником /елемент "лихо"/, за яким обов'язково стоїть частка умовного способу дієслова, напр.: Збитниця

б тебе побила! Хапун би тебе взяв! Хороба би тя вчипила! Досить часто зустрічаємо синтез указаних компонентів А щоб тебе гирляк забрала! А бодой ти луснув! А вчепила би сі тебе фрибра! Цілком очевидно, що саме на ґрунті цієї стабільності початкового елемента розгляданої конструкції стали можливими неповні прокляття на кшталт Щоб тебе та бодай тебе! А щоб вас – тьма "багато: налять хотів та роздумався" /Номис/, а шоб ти^ебе! Особливо цікавими видаються нам вирази Щоб ти був здоровий! Щоб ти так жив!, що в принципі мають формальне значення прокляття, яке в той же час може зіставлятися або навіть витіснятися іншим значенням залежно від ситуації мовлення.

3.2. На другому місці досліджуваної конструкції обов'язково є займенник /найчастіше у формі 2-3 особи однини, рідше – 2-3 множини/, напр.: Щоб тебе свята земля не прийняла! Хай в'ін смоли напец'а! Щоб ви д'ітей своїх боялис'! Щоб он'і подав'і-л'іс'а! Семантична функція особового займенника у прокляттях очевидна: необхідність чіткої вказівки об'єкта, на який спрямовується нещастя, зумовлена насамперед, здається, потребою самобезпеки, аби лихо не вразило мовця. Не менш важливою, гадаємо, є й жанротворча роль особового займенника для прокляття: уведення в таке висловлювання займенника, що вказує на першу особу, негайно змінює жанр конструкції, замість прокляття отримуємо божіння /клятву/, наприклад: Щоб тебе положили на лаву! – Щоб мене до вечора на лаві положили! "коли не так кажу, роблю" /В.Грінченко/, Щоб ти здох – шоб я здох. Отже, можна твердити, що відповідна приєменникова форма є одним із визначальних елементів прокляття, це своєрідний маркер.

4. Зібраний та вивчений матеріал дозволяє, певне, говорити про вживання того чи іншого варіанту форми українського прокляття у зв'язку з виявом територіальних особливостей української мови, наприклад, у говірці Кривого Рогу нам не вдалося виявити проклять, які починалися б іменником /"лихо"/, які широко функціонують у південно-західних говірках /М.Онишкевич/.

5. Обстежені пам'ятки дозволяють дійти висновку, що принаймні у писемний період розвитку української мови форма проклять, вживаних у народі, практично не змінилася, напр.: Аще котрий муж смотрить на красоту жени..., а діл ея не іспитаєть, то дай Бог ему трясею боліти, да будет проклят /данило Заточник/. Наведений приклад свідчить, що жанрові особливості українських проклять склалися, скоріше всього, ще в дописемну епоху.